

ՄԱՍԱՆՑ ՊԱՀԱՐԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՐԾԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Հայաստանում մետաղի գեղարվեստական մշակման, մասնավորապես ոսկերչության ու արծաթագործության համար միշտ էլ եղել է հումքի հարուստ բազա, քանզի Հայկական լեռնաշխարհը դեռ անհիշելի ժամանակներից հայտնի է եղել իր ոսկու, ինչպես նաև այլ մետաղների հանքերով:

Կա տեսակետ, որ Հայկական լեռնաշխարհը մետաղամշակման ամենամախնական կենտրոններից է: Մեր հեռավոր նախնիները մետաղի մշակմամբ զբաղվել են դեռևս մ.թ.ա. հինգերորդ հազարամյակում¹: Այժմ աշխարհի տարբեր քանդաքաններում պահվում են մետաղի գեղարվեստական մշակման հայկական օրինակներ, որոնց պատրաստման ժամանակաշրջանն ընդգրկում է մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակից մինչև մեր օրերը: Պահպանված առարկաներից զատ դեկորատիվ-կիրառական աղյօրհնակ այլ ստեղծագործությունների մասին բազմիցս հիշատակություններ կան ձեռագիր մատյաններում և ժողովրդական քանակիտության մեջ:

Մետաղի գեղարվեստական մշակումը, այդ թվում նաև ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը Հայաստանում բավականին լուրջ հաջողությունների էին հասել դեռևս հնագույն շրջանում: Սրա օգտին են խոսում հայ և օտար պատմիչների պնդումներն այն մասին, որ Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր մետաղի հանքերով: Այդ մասին են վկայում նաև պեղումների արդյունքները: Վերջիններս հաստատում են Հայաստանում դարբնության զարգացած ու տարածված արհեստ լինելը:

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը յուրահատուկ ուղղվածություն ստացան, քանի որ վերջիններիս արտադրանքն արդեն դարձել էր հասարակական ամերաժեշտություն: Ուստի պատահական չէր, որ արհեստավորները համախմբվում էին այնպիսի վայրերում, ուր նրանք կունենային սպառողների լայն զանգված: Այդպիսի վայրեր էին հիմնականում քաղաքական պալատները, իշխանական դղյակները, ամրոցները, առևտրական կետերն ու վանքային համալիրները, որտեղ, որպես կանոն, համախմբվում էին մեծ թվով պետական պաշտոնյաներ, առևտրականներ, արհեստավորներ, և ուր գոյություն ուներ արտադրանքի սպառման բավականին լայն շուկա: Տրամաբանական է, որ ոսկերիչ ու արծաթագործ արհեստավորների աշխատանքի ամենատարածված արդյունքներից էին թագերը, գահերը, զանազան զենքեր ու զինատեսակներ: Պատրաստվում էին նաև բազմաթիվ ու բազմապիսի զարդեղեն, կենցաղային պարագաներ:

Միջնադարյան հայ ոսկերիչներն ու արծաթագործները կարողացել են բավարարել նաև եկեղեցու և հոգևորականության առաջադրած բավականին բարդ ու դժվարին պահանջները: Միջնադարյան հմուտ հայ արհեստավորները պատրաստում էին եկեղեցական սպասք, ոսկե ու արծաթե խաչեր, թագեր, սաղավարտներ, խորաններ, մեռոնի ամաններ, սկիհներ, բուրվառներ, քշոցներ, ձեռագրակազմեր, վակասներ, հոգևորականի հագուստի վրա եղած արծաթե ու ոսկե զարդեր և, իհարկե, մասանց տարբեր պահարաններ:

Հայկական արծաթագործության մեջ առկա մասունքարանները, չնայած տարբերություններին, կարելի է խմբավորել երկու տիպի.

ա) ուղղանկյունաձև (կամ խաչի տեսքով) մասանց պահարաններ,

բ) աջեր (դաստակի տեսքով և այլն):

Մասանց պահարանները հայ վարպետները սովորաբար պատրաստում էին դրվագման եղանակով, ոսկե և արծաթե շատ մուրր թիթեղներից, ընդելուզում էին այն քանկարժեք քարերով և զարդարում գեղաքանդակ պատկերներով:

Ուղղանկյունաձև մասնատուփերի վրա վարպետներն ավելի հեշտությամբ են իրենց վարպետությունը ցուցադրել, քանի որ հարթ թիթեղի վրա անհամեմատ ավելի

¹ Robert P. Multhauf, *The Origins of Chemistry*, London, 1966, p. 22:

դյուրին է դրվագել զանազան պատկերներ ու տեսարաններ: Փաստորեն աջ- մասնատուփերը գոգավորության պատճառով հնարավորություն չեն տալիս դրվագել ու պատկերել մեծ թվով սրբերի պատկերներ ու տեսարաններ: Ուստի սա է պատճառը, որ աջ-մասնամերթարանների պատրաստման համար պետք էր ավելի մեծ վարպետություն:

Հայկական արծաթագործության լավագույն և առհասարակ մեզ հասած ամենահին քրիստոնեական ուղղվածություն ունեցող նմուշներից են մասանց պահարանները, որոնցից հնագույնները թվով չորսն են և վերաբերում են X-XIV դդ.: Մասնատուփերից առաջինը արծաթից է: Ի սկզբանե այն եղել է միադուռ, 1443թ.-ի վերանորոգումից հետո Դուրաթ անուհով վարպետը մեկ դուռը փոխարինել է երկու չրացվող դռակներով:²

Երկրորդը՝ Սր Ստեփանոսի մասնատուփը, պատկերաքանդակների բովանդակության տեսակետից անհամեմատ ավելի հետաքրքրական է, քան մյուսները: Որոշ մասնագետների կարծիքով, քանի որ բավականին լուրջ ընդհանրություններ կան այս մասնատուփի պատկերազրական ոճի, տեխնիկական հմարների և Անիի բրոնզե բուրվառների, խնկանոցների, ինչպես նաև Աթաճարի Սր. Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակների միջև, հետևաբար, այն կարելի է թվագրել X – XI դդ.:

Մյուս մասնատուփը վերագրվում է XIII դարի վերջին (1293թ.) և հայտնի է Սկևռայի կամ Հեթում քաղաքի մասնատուփ անունով: Այս մասնատուփը երկար ժամանակ համարվել է կորած, սակայն ներկայումս այն գտնվում է Էրմիտաժում: Այս մասնատուփն առանձնահատուկ է նրանով, որ վերջինիս վրա որպես անցյալի փառավոր սուրբ նահատակներ, պատկերված են Գրիգոր Լուսավորչի, Թադեոս առաքյալի, Վարդան Մամիկոնյանի և այլոց պատկերները:³

Չորրորդ մասնատուփը ներկայումս Սր. Էջմիածնի վանքի քանգարանում պահվող «Խոտակերաց սուրբ ճշան» մասանց պահարանն է: Այն պատրաստվել է 13-րդ դարում, եղել է Պռոշյանների տոհմական սեփականությունը և նվիրաբերվել է Խոտակերաց Սուրբ ճշան վանքին: Վերջինս շատ արժեքավոր է հայ մանրարվեստի պատմության համար:⁴ Այս մասնատուփում ամփոփված է Իրական խաչի մի մասնիկը այն խաչի, որի վրա խաչել են Քրիստոսին:

Գեղարվեստական յուրահատուկ արժեք են ներկայացնում հայկական արծաթագործության՝ աջի տեսքով նմուշները, որոնք ամփոփում են սրբերի մասունքներ:

Այն ձևը, որով պատրաստված է Հովհաննես Սկրուչի աջը, ամենայն հավանականությամբ միջանկյալ դիրք է գրավում խաչի տեսքով (կամ ուղղանկյունաձև) մասունքարանների և աջ - մասնատուփերի միջև:

Աջի ձևով մասնատուփի ունենալը հայկական իրականության առանձնահատուկ սովորություններից էր (չնայած որ աջի տեսքով մասնատուփի համընդհանուր ենք նաև եվրոպական մշակույթում). ամեն մի սրբի մասունք՝ լինել ամբողջական ոսկոր կամ լոկ բեկոր, զետեղվում էր աջաձև արծաթե պահպանակի մեջ: Եվ պահպանակն արդեն համարվում էր այս կամ այն սրբի աջը: Այսօր Հայ Առաքելական եկեղեցում՝ թե՛ Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնում և թե՛ Անթիլիասում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության քանգարանում, պահպանվում են մի շարք սրբերի մասնատուփի աջեր:

Դրանցից ամենահայտնին, ինչ խոսք, Գրիգոր Լուսավորչի աջն է (գտնվում է Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի քանգարանում), որը ինչ-որ տեղ հայ կաթողիկոսության լեգիտիմության խորհրդանիշն է համարվում: Հայ եկեղեցու կանոնակարգի համաձայն՝ մեռնել եփելու արարողության ժամանակ նրա կաթսան նախ խառնում-օրհնում են Գրիգոր Լուսավորչի աջով, ապա նոր միայն մյուս սրբություններով (Սր. Թադեոս առաքյալի աջը, Սր. ճշանը և Գեղարդը):

Աջ-մասնատուփերի մի շարք գեղարվեստական օրինակներ ուշագրավ են իրենց ինքնատիպությամբ և զարդամտիվների նրբությամբ: Հատկանշական է հատ-

² Ն. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIII դդ., Միջնադարյան հուշարձաններ, պր. 3, Եր., 1981, էջ 42:

³ Ա. Ժ ա մ վ յ ա ն, Ն. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Սրբերի պատկերազորությունը գեղարվեստական մետաղի կերտվածքներում (մասանց պահարաններ), Հայոց սրբերը և սրբավայրերը: Ավուրները, տիպերը, պաշտամունքը, Եր., 2001, էջ 316:

⁴ Վ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն, Արեւմտեղի Հայաստանում IV-XVIII դդ., Եր., 1956, էջ 111:

կապես այն հանգամանքը, որ այստեղ օգտագործված են մետաղամշակման արվեստին բնորոշ հատիկավոր, հյուսածո, եռանկյունաձև և այլ զարդանախշեր:

Մետաղյա նմանատիպ իրերի հավաքածուի բնորոշ կողմերից մեկն էլ առարկաների վրա դրոշմված, փորագրված ու դրվագված քեմատիկ տեսարաններն են ու զարդանախշերը:

Աջերը պատրաստվել են հիմնականում դրվագման տեխնիկայով, որի միջոցով աջերի մեծ մասի վրա պատկերված քեմատիկ տեսարանները (քրիստոնեական քեմաներով, սրբերի կյանքից դրվագները և այլն), որպես կանոն լրացված են բուսական, կենդանական զարդանախշերով: Ձարդամտիվներն ունեն բուսական և երկրաչափական ծագում, մաս՝ քրիստոնեական հավատալիքներ մարմնավորող խորհրդանիշներ:

Աջ-մասնատուփերի շարքում յուրօրինակ գեղարվեստական լուծում է ստացել Հովհաննես Մկրտչի աջը (XIV դ.): Այն իրենից ներկայացնում է յուրատեսակ խաչ, որի կենտրոնում ուղղանկյուն մասնատուփն է: Ամբողջ մասնատուփը զարդարված է վրադիր թանկարժեք և գունավոր քարերով (ռուբին, սարդիոն, փիրուզ, մարգարիտ, կվարց, մարգան, ապակի): Վրան դրվագված է Մկրտչի դաստակը, որը գուրկ է ճոխ զարդանախշերից (գտնվում է Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի թանգարանում):

Իր ինքնատիպությամբ աչքի է ընկնում մաս Հովհանու աջը, քանի որ այս մասնաքապահարանը պատկերում է միայն սրբի դաստակը և նախաբազուկը: Պատրաստել է Մկրտիչ Մահտեսի Նիկողոսը և նվիրել Մշո Սբ Կարապետ վանքին 1760թ.:⁵

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ հարկավոր է ամրագրել, որ պահպանված և մեզ հասած մասնատուփերից առավել հին նմուշները վերագրվում են մոտավորապես 13-րդ դարին: Հնարավոր է, որ հայկական արծաթագործության մեջ նախկինում ևս իրենց տեղն են ունեցել մասնատուփերը, որոնք բուն Հայաստանի տարածքում հավանաբար չեն պահպանվել մոնղոլ-թաթարների և սելջուկ-թուրքերի արշավանքների ու թալանի պատճառով: Տրամաբանական է, որ հարաբերական ապահովության պայմաններում արծաթագործությունն ավելի է զարգացել, և արծաթագործության նմուշներն ավելի լավ են պահպանվել Կիլիկյան Հայաստանում: Սակայն պակաս հավանական չի թվում մաս այն վարկածը, որ Կիլիկյան Հայաստանի սերտ կապերը եվրոպական մշակույթի հետ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծել հայ իրականության մեջ եվրոպական մշակույթի տարրերի ներթափանցման համար, ինչն իր արտահայտությունն է գտել մաս մասանց պահարանների դեպքում:

Այդուհանդերձ, մասնաքաղաքաները հայ արծաթագործության յուրօրինակ և անկրկնելի այն նմուշներն են, որոնք, բացի նրանից, որ ներկայացնում են գեղարվեստական մեծ արժեք, միևնույն ժամանակ մաս ամբողջացնում և արժեքավորում են հայ քրիստոնեական մշակույթի հարուստ ժառանգությունը:

РЕЛИКВАРИИ КАК ЛУЧШИЕ ОБРАЗЦЫ АРМЯНСКОГО СЕРЕБРЯНОГО ДЕЛА

Резюме

В. Гамбарян

Еще в V тысячелетии до н.э. на территории Армянского нагорья люди занимались обработкой металлов. Художественная обработка металлов (в том числе золота и серебра) в Армении достигла серьезных высот еще в древние времена. Но особое внимание стоит обратить именно на искусство средневековой обработки металлов, так как обработка золота и серебра в это время получила особую направленность. Средневековые армянские мастера делали церковную утварь, золотые и серебряные кресты, шлемы, мирницы, алтари, оклады, потиры, бармы, опахала, реликварии.

⁵ Վ. Սրբախանյան, Հայկական ոսկեգործություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Եր., 1983, էջ 182:

Реликварии, средневекового армянского ювелирного искусства, несмотря на их различия, можно разделить на два типа: а) прямоугольные или в виде креста; б) длани (в виде кисти руки, и т. д.)

Лучшими образцами армянского серебряного дела, христианского периода дошедшие до нас, являются складни. Старейшие среди них - 4 датируются X-XIV вв. Самым известным среди них является складень "Хотакерац сурб ншан". Реликварии в виде длани являются своеобразными обычаями армянской реальности. Самое известное - св. Григора Просветителя. Реликварии являются своеобразными неповторимыми образцами армянского серебряного дела, которые, кроме того, что имеют большую художественную ценность, в то же время дополняют и осмысливают богатое наследие армянской христианской культуры.